

TADBIRKORLIK FAOLIYATI VA KAPITALI

Hafizov Sarvar Boborajab o'g'li.

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Email: shafizov@dtpi.uz

https://orcid.org/0009-0000-1299-205X

Madaminov Sardorbek Ravshanbek o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Email: s.madaminov@dtpi.uz

Jumayev Javohir

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Email: javahirjumaev764@gmail.com

Annotatsiya: Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, maqsadi va bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida amal qiladigan shakllarini batafsil bayon etish, tadbirkorlik kapitalining mazmunini va uning harakat shakllarini tahlil qilish, kapital harakatida vujudga keladigan jarayonlar hamda uning namoyon bo'lishini, shuningdek, kapitalning aylanish tezligi va undan foydalanish samaradorligini oshirish masalalarini yoritish ushbu bobning asosiy vazifasi bo'lib hisoblanadi

Аннотация: Подробная характеристика сущности, целей и форм предпринимательской деятельности в условиях перехода к рыночной экономике, анализ содержания предпринимательского капитала и форм его движения, процессов, возникающих при движении капитала и его проявлении, а также а также скорость обращения капитала и его. Основной задачей данной главы является выяснение вопросов повышения эффективности использования

Abstract: A detailed description of the nature, purpose and forms of entrepreneurial activity in the transition to a market economy, analysis of the content of entrepreneurial capital and its forms of movement, the processes that arise in the movement of capital and its manifestation, as well as the speed of capital circulation and its The main task of this chapter is to clarify the issues of improving the efficiency of use.

Kalit so'zlar: Tadbirkorlik faoliyatining mohiyati, bozor iqtisodiyotida amaldagi shakllar, tadbirkorlik kapitalining harakat shakllari, kapitalning aylanish va samaradorligi.

Kirish: Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatining yagona ta'rifi mavjud emas. Bir iqtisodiy manbada keltirilgan ta'rif boshqa bir manbadagi ta'rifga muvofiq kelmasligi mumkin. Hozirgi paytda turli ilmiy-nazariy adabiyotlarda tadbirkorlik

faoliyati va biznes xususida, uning yo‘nalishlari, tamoyillari, huquqiy-iqtisodiy jihatlari to‘g‘risida ko‘plab olimlarning fikrlari, mulohazalari keng o‘rin egallamoqda. Haqiqatan ham bozor iqtisodiyoti subyektlari xo‘jalik faoliyatida “tadbirkorlik” va “biznes” tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, amaliy jihatdan bir-birining o‘rniga ishlatilishi mumkin. Ammo, “tadbirkorlik” va “biznes” tushunchasini iqtisodiy ta‘sir qilish sohalari nuqtai nazaridan qaraganimizda, aynan bir xil tushuncha deb bo‘lmaydi. Ko‘pchilik hollarda esa, “tadbirkorlik” va “biznes”, “tijorat” va “marketing” tushunchalarini bir xil faoliyat sifatida baholanayotganligining guvohi bo‘lamiz.

Fikrimizcha, tadbirkorlikning biznesdan asosiy farqi shundaki, tadbirkorlik — bu mahsulot ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishga ijodkorlik, yangilik yaratish ruhi asosida yondashish bilan bog‘liq faoliyatdir. Biznes esa, unga nisbatan keng tushuncha bo‘lib, umuman, foyda olish nuqtai nazaridan yuritiluvchi faoliyatdir. O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tadbirkorlar faoliyatining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunida ta‘riflanishicha, «Tadbirkorlik (tadbirkorlik faoliyati) — yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan mulkiy ma‘suliyat ostida, mavjud qonunlar doirasida, daromad (foйда) olish maqsadida. tahlika bilan amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir» .

Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyati nazariyasining rivojlanishda «uch to‘lqin», ya‘ni mazkur sohani ilmiy jihatdan tadqiq etishdagi alohida bosqichlar shartli ravishda ajratiladi.

Birinchi bosqich - dastlabki erkin bozor munosabatlari shakllanishi davri. U XVIII asrda paydo bo‘lib, tadbirkor tomonidan amalga oshiriladigan tavakkalchilik jarayonlari bilan bog‘langan. Aynan iqtisodiyot fanida tadbirkorlik faoliyatiga oid dastlabki tadqiqotlar ham XVI 11 asrda R.Kantilon, A.Tyurgo, F.Kene, A.Smit va J.B.Sey asarlarida amalga oshirila boshlangandi.

Tadbirkorlik faoliyati to‘g‘risidagi nazariyalar rivojlanishining ikkinchi bosqichida tadbirkorlikning asosiy xususiyati sifatida innovasion faoliyat ajratib ko‘rsatiladi. Bu oqimning asoschisi Y.Shumpeter bo‘lib, uning fikricha, iqtisodiy o‘shishning negizida tadbirkorning ishlab chiqarish omillarini yangi kombinatsiyasini ishlatishga, qo‘llashga bo‘lgan intilishi yotadi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar hisoblanadi.

Mazkur nazariyalar rivojlanishi uchinchi bosqichning asosiy g‘oyasi - tadbirkorning muhim shaxsiy fazilatlarini, jumladan, izlanish va tadqiqot hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyati to‘g‘risida yuqorida keltirilgan turli xil fikrlar va yondashuvlarni umumlashtirgan holda, qisqa qilib quyidagicha ta‘rif berish mumkin: tadbirkorlik faoliyati — shakli va sohasidan qat‘i nazar, foyda olish va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatdir.

Tadbirkorlik faoliyati tushunchasining mazmuni uning to'rtta o'zaro bog'liq vazifasini aniqlash bilan to'liq tushuniladi:

1) tadbirkor foyda olish maqsadida tovar (yoki xizmat) ishlab chiqarishning yagona jarayonida yer, suv, kapital va mehnat resurslarini birlashtirish tashabbusini oladi. Shu bilan birga, tadbirkor bir vaqtda ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi va ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun boshqa resurslarni bir joyda uyg'unlashtiruvchi tashabbuskor hisoblanadi;

2) tadbirkor biznesni yuritish, foydani ko'paytirish bo'yicha asosiy qarorlar qabul qiladi, bu qarorlar korxonada faoliyatining maqsadini aniqlab beradi;

3) tadbirkor — yuqori foyda orqasidan quvib, yangi mahsulotlar, yangi ishlab chiqarish texnologiyasi yoki hatto biznesni tashkil qilishning yangi shakllarini joriy qilishga harakat qiluvchi, yangilikka intiluvchi shaxs hisoblanadi;

4) tadbirkorlik faoliyati — bu tavakkalchilikka boruvchi faoliyatdir. Tadbirkorlikning rivojlanishi, o'z navbatida, bir qator sharoitlarning mavjud bo'lishini taqozo etib, ular asosida umuman, tovar ishlab chiqarishning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari yotadi.

Birinchidan, tadbirkor xo'jalik yuritisnda uning biron turini tanlash, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish, uni o'zgarishlarga moslashtirish, manbalarni tanlash, resurs topish, mahsulot sotish, ularga narx belgilash, foydani tasarruf qilish hamda shu kabilarda bo'yicha ma'lum huquq va erkinliklar mavjud bo'lishini taqozo etadi.

Ikkinchidan, tadbirkor ishlab chiqarish vositalariga. ishlab chiqarilgan mahsulot va olingan daromadga mulkchilik huquqiga ega bo'lishi kerak. Tadbirkorlik faoliyati mulkdorning o'zi tomonidan ham. uning mol-mulki asosida ish yurituvchi subyekt tomonidan ham amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchidan, xo'jalik yuritish yo'lini erkin tanlash, daromadni investitsiyalash imkoniyati va shu kabilarda real ta'minlaydigan ma'lum iqtisodiy muhit va ijtimoiy siyosiy sharoit yaratishi zarur.

To'rtinchidan tadbirkorlik mulkchilik va o'zlashtirishning turli-tuman shakllari hamda turlarining mavjudligini taqozo qiladi. O'z navbatida mulkchilik va o'zlashtirish sohalaridagi turli-tumanlilikning o'zi obyektiv hodisa bo'lib, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi oqibati sifatida maydonga chiqadi.

Hozir jahonning ko'pchilik mamlakatlarida davlat tadbirkorligi mavjud bo'lib ularda milliy daromadning 20 foizidan 50 foizigacha davlatlar ulushiga to'g'ri keladi. Davlat korxonalari ko'pincha mamlakat iqtisodiyoti uchun juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan yoki katta kapital qo'yilmalar talab qiladigan tarmoqlarda tuzilmoqda. Masalan, Angliyada davlat sektori qora metallurgiya, ko'mir qazib chiqarish, aerokosmik sanoat, aloqa vositalari, temiryo'l transporti, elektr va gaz bilan ta'minlash kabi sohalarini qamrab oladi.

Tadbirkorlik faoliyati iqtisodiy faoliyatning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatining yagona ta'rifi mavjud emas. Bir iqtisodiy manbada keltirilgan ta'rif boshqa bir manbadagi ta'rifga muvofiq kelmasligi mumkin. Hozirgi paytda turli ilmiy-nazariy adabiyotlarda tadbirkorlik faoliyati va biznes xususida, uning yo'nalishlari, tamoyillari, huquqiy-iqtisodiy jihatlari to'g'risida ko'plab olimlarning fikrlari, mulohazalari keng o'rin egallamoqda.

Tadbirkorlikning har qanday shakli o'z faoliyatini amalga oshirish uchun ma'lum miqdordagi ishlab chiqarish vositalari va moliyaviy mablag'lariga ega bo'lishi zarur. Bu vosita va mablag'lar foyda olish maqsadida ishlab chiqarish hamda xizmatlar ko'rsatish jarayoni uchun zarur bo'ladi. Tadbirkor ixtiyorida bo'lib, foyda olish maqsadida ishlatiladigan barcha moddiy vositalar, tovarlar va pul mablag'lari birgalikda tadbirkorlik kapitali deb ataladi. Uzoq yillar davomida bizning xo'jalik amaliyotimizda va iqtisodiy atamashunosligimizda u korxonalar mablag'lari (ishlab chiqarish fondlari) deb qabul qilindi va shu tushuncha bilan yuritildi. Bozor iqtisodiyoti shakllanayotgan hozirgi davrda barcha mulkchilikka asoslangan korxonalar (shu jumladan, davlat korxonalari va muassalar) o'zlarini tadbirkorlikning u yoki bu shakli sifatida namoyon qiladi. Shu sababli, biz ham, ular ixtiyoridagi ishlab chiqarish vositalari, tovarlar va pul mablag'larini tadbirkorlik kapitali yoki qisqacha kapital deb ataymiz. Chunki bu vositalar va mablag'lar o'z egalariga shu mehnat jamoasiga daromad yoki foyda keltiradi. Tadbirkorlik kapitali ishlab chiqarish va muomala jarayonida doimo harakatda bo'ladi hamda bu harakat jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tadi. Pul kapitalining iqtisodiy faoliyat omillariga sarflanishi, ularning ishlab chiqarishda qo'llanilishi, ishlab chiqarilgan tovarlarning sotilishi va mablag'larning dastlabki shakliga qaytishi kabi bosqichlarni o'z ichiga olgan harakati uning doiraviy aylanishini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarishga sarflanadigan har qanday sarmoya o'z harakatini pul shaklidan boshlaydi. Pul (P) tegishli resurslar bozoridan zarur tovarlar, ya'ni ishlab chiqarish vositalari (Iv) va ishchi kuchi (Ik) sotib olishga sarflanadi (avanslanadi). Bu holda, pul shunchaki tovarlar sotib olishgagina emas, balki ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy faoliyat omillarini sotib olishga sarflanadi. Ushbu muomala sohasida pul kapitali o'z harakatining birinchi bosqichidan o'tadi:

Mazkur jarayon natijasida pul shaklidagi mablag'lar unumli kapital shakliga aylanadi va ular ishlab chiqarish jarayonining potensial omillari hisoblanadi. Kapital harakatida ikkinchi bosqich ishlab chiqarish (I) jarayoni hisoblanib, uning natijasida unumli tovar (T) shaklini oladi. Bu yerda hosil qilingan tovarlar qiymati ishlab chiqarish vositalari va ishchi kuchiga sarflangan qiymatdan ortiq bo'ladi, ya'ni:

Chunki hosil qilingan tovarlar qiymatida ishlab chiqarish vositalarining ko'chgan qiymati, ishchi kuchi qiymatining ekvivalenti va ular tomonidan vujudga keltirilgan qo'shimcha mahsulot qiymati ham mavjud bo'ladi.

Uchinchi bosqichda ishlab chiqarilgan tovarlarni sotish sodir bo'ladi: $T \rightarrow P'$. Ushbu bosqichda tovarlar pulga aylanadi va o'zining dastlabki shakliga qaytib keladi. Dastlab, pul shaklida sarflangan mablag' yana pul shaklida, ammo, miqdor jihatidan ko'proq bo'lib qaytadi. Shu sababli uni $P' = P + p$ ko'rinishida ifodalash mumkin. Tovarlarini sotishdan tushgan pul kapitali yana ishlab chiqarish omillari sotib olish uchun sarflanadi va shu tariqa yuqoridagi harakat to'xtovsiz takrorlanaveradi. Tadbirkorlik kapitalining o'z harakatida uch bosqichni izehil bosib o'tib, muntazam ravishda bir shakldan boshqa bir shakliga aylanib, yana dastlabki shaklga qaytib kelishi uning doiraviy aylanishi deyiladi. Tadbirkorlik kapitali doiraviy aylanishining yaxlit ko'rinishi quyidagicha boladi:

Doiraviy aylanishning birinchi va uchinchi bosqichlari muomala sohasida, ya'ni resurslar va tovarlar bozorida, ikkinchi bosqichi esa, ishlab chiqarishda ro'y beradi. Shuning uchun formulada ishlab chiqarish jarayoni va muomala sohasi o'rtasidagi oraliqlar nuqtalar (...) bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Tadbirkorlik kapitalining harakati bir doiraviy aylanish bilan to'xtab qolmaydi, balki u uzluksiz davom etib, takrorlanib turadi. Doiraviy aylanishlarning bunday uzluksiz takrorlanib, yangilanib turishi tadbirkorlik kapitalining aylanishi deyiladi. Kapitalning ayrim qismlari turli tezlikda harakat qilishi tufayli sarflangan mablag'larning aylanish tezligi turlicha bo'ladi. Masalan, unumli iste'molda bo'lgan xom ashyo va materiallar qiymati bir doiraviy aylanishdan keyin, boshqa qismi, masalan, mehnat qurollari qiymati bir necha doiraviy aylanishdan keyin o'zining boshlang'ich shakliga qaytadi. Kapital o'zining aylanish tavsifiga ko'ra ikki qismga: asosiy va aylanma kapitalga bo'linadi. Asosiy kapital - ishlab chiqarish jarayonida bir qator doiraviy aylanishlar davomida qatnashadi, o'zining qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga (xizmatga) bo'lib-bo'lib o'tkazib boradi va ashyoviy-buyum shaklini o'zgartirmaydi. Aylanma kapital - bir doiraviy aylanish davomida to'liq iste'mol qilinadi, o'zining qiymatini ishlab chiqarish natijalariga to'liq o'tkazadi va ashyoviy-buyum shaklini ham yo'qotadi.

Asosiy kapital ishlab chiqarish jarayonida qator yillar davomida faoliyat ko'rsatib, ularning qiymati tovarlarga qisman o'tib boradi. Agar stanok 10 yil, binolar esa, 50 yil davomida foydalanilsa, bunda har yili yangi mahsulot qiymatiga stanok qiymatining 1/10 va bino qiymatining 1/50 qismi o'tkazib boriladi. Xom ashyo va materiallar, yoqilg'i va energiya kabi aylanma kapital elementlari har bir doiraviy aylanishda to'lig'icha unumli iste'mol qilinadi hamda ularning qiymati mahsulot va xizmatlar qiymatiga to'lig'icha o'tadi. Aylanma kapital bir yil davomida bir necha marta aylanishi mumkin.

Tadbirkorlik kapitali o‘z harakatida ishlab chiqarish va muomala bosqichlarini bosib o‘tadi. Shu sababli uning aylanish vaqti (A_v) ishlab chiqarish vaqti (I_v) va muomala vaqti (M_v) yig‘indisidan iborat:

$$A_v = I_v + M_v$$

Sarflangan mablag‘larning ishlab chiqarish jarayonida bo‘lish vaqti, ya‘ni ishlab chiqarish vositalari sotib olingandan tayyor tovar bo‘lgan davrgacha o‘tgan vaqt ishlab chiqarish vaqtini, muomala jarayonida bo‘lish vaqti, ya‘ni ishlab chiqarish vositalari sotib olish va tayyor tovarlarni sotish uchun ketgan vaqt muomala vaqtini tashkil etadi. Ishlab chiqarish vaqti uch qismdan iborat bo‘ladi:

- 1) bevosita mehnat jarayoni yoki ish davri (I_d);
  - 2) turli tanafTuslar davri (T_d);
  - 3) ishlab chiqarish vositalarining ishlab chiqarish zaxiralarida bo‘lish davri (Z_d).
- Demak,

$$I_v = I_d + T_d + Z_d .$$

Ish davri — ishlab chiqarish vaqtining asosiy tarkibiy qismidir. Bu vaqt davomida mahsulot mehnatning bevosita ta‘siri ostida bo‘ladi. Ish davrining uzunligi ishlab chiqariladigan mahsulot xususiyatiga, qo‘llaniladigan mehnatning miqdori va uning unumdorligi darajasiga bog‘liqdir.

Tadbirkorlik kapitalining aylanishi, tadbirkorlik faoliyatlarini rivojlantirish va investitsiyalarni kashf etish uchun muhimdir. Kapital o‘zining o‘zini takomillashtirishni, innovatsiyalarni rivojlantirishni va yangi sanoat turi, xizmatlar va mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun yangi imkoniyatlarni yaratishni o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, tadbirkorlik kapitalining aylanishi bir mamlakat ekonomik rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Kapitalning o‘z xususiyatlari va mablag‘larni ishlab chiqarishda, ishlab chiqaruvchilar va iste‘molchilar o‘rtasidagi savdo munosabatlarini rivojlantirishi va sanoat va xizmatlar sohasida yangi mahsulotlar yaratishga imkon beradi.

Xulosalar

Tadbirkorlik faoliyati deb shakli va sohasidan qat‘i nazar, foyda olishga va undan samarali foydalanish maqsadiga qaratilgan iqtisodiy faoliyatga aytiladi.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun mamlakatda ma‘lum darajada shart-sharoit yaratilishi zarur.

Tadbirkorlik vazifalarini amalga oshirish. rivojlantirish va shakllantirishga ta‘sir ko‘rsatadigan shart-sharoitlar majmuasi tadbirkorlik muhitini tashkil qiladi. Tadbirkorlik muhiti bir necha unsurlardan tashkil topgan: huquqiy asosning mavjudligi, iqtisodiy erkinlik, shaxsiy manfaat, bozorning rivojlanganligi, raqobat, davlatning cheklangan roli.

«Tadbirkorlik», «biznes» tushunchalari mazmun va mohiyatan bir faoliyatni anglatadi. Ammo faoliyatning novatorlik tomoni haqida gap borganda «tadbirkorlik» tushunchasi ishlatiladi.

Kapital o'zining amal qilish jarayonida bir necha shaklda namoyon bo'ladigan murakkab hodisadir. Ilk bosqichda kapital buyum, pul, qiymat ko'rinishida bo'lib, xo'jalik faoliyatiga yo'naltiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sh. Shodmonov, R. Alimov, T. Jo'raev. Iqtisodiyot nazariyasi. T.: «Moliya». 2002.
2. Sh.Sh. Shodmonov, G.D. Baubekova, G.T. Xalikova. Innovatsionnie metodi obucheniya v ekonomicheskoy obrazovani. - T.: «Fan», 2003
3. K.M akkonnell, S.Bryu. Ekonomika. Prinsipi, problemi i politika. M.: Respublika, 1992, 38-bet.
4. Sh.Sh. Shodmonov, G.D. Baubekova. Pedagogicheskoe masterstvo i innovasii v prepodavanii ekonomicheskoy teorii. - T.: «Yangi asr avlodi», 2004.
5. A. Karimov. Bizning bosh maqsadimiz - jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modemizatsiya va isloli etishdir. T., «O'zbekiston», 2005, 71-bet.
6. O'zbekiston Iqtisodiyot vazirligi. Samarali iqtisodiy siyosat markazi. O'zbekiston iqtisodiyoti. Tahliliy sharh. 8-son, 2005 yil, 22-bet